

Explaining the «Identity» of the «Islamic Revival» Movement and Its Relation to Political Development

Maryam Changi Ashtiani¹ | Hamidreza Jalaeipoure² | Gholamreza Ghaffary³

1. PhD Student, Department of Development Sociology, Alborz Pardis, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: maryam.ashtiani@ut.ac.ir

2. Corresponding Author, Professor, Department of Development Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: jalaeipoure@ut.ac.ir

3. Professor, Department of Development Sociology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: ghaffary@ut.ac.ir

Abstract

This research examines the reasons for the formation of the Islamic Revival movement with an identity politics approach in Iran during the Pahlavi regime. This article uses a comparative historical method to show the similarities and differences between this movement and the «new religious movements in the world. Giddens considers three factors to be effective in the formation of new religious» movements: 1-The process of secularization in society 2-Rapid social changes 3-A sense of alienation from the mainstream of governance. A historical review of the Pahlavi era shows that the factors that formed the Islamic Revival movement are also similar to the above three factors in some cases, namely, the modernization of Iran at that time was accompanied by rapid social changes and the phenomenon of secularization, and because the teachings of Islam have influenced the formation of the cultural identity of Iranians for centuries, the secularization of society caused an identity challenge for most Iranians. They felt a sense of alienation towards these actions and joined the clergy to overcome this feeling. Regarding the difference between this movement and the new religious movements, factors such as the «uneven development policy» in the Pahlavi era and the clerics' specific attitude towards development can be mentioned.

Keywords: Identity politics, religion, new religious movements, Islamic revival movement, political development.

Introduction

The Islamic Revival movement in Iran was a movement that was formed during the Pahlavi regime, and the reasons for the formation of this movement have been questioned by some sociologists. One of these sociologists is Giddens. He tries to explain this movement with the approach of identity politics. Giddens considers three factors to be effective in the formation of new religious movements: 1-The process of secularization in society 2-Rapid social changes 3-A sense of alienation from the mainstream of governance.

Among the various new religious movements, Giddens also mentions the Islamic Revival movement in Iran. And he raises the question of how a traditional religion like Islam was revived in a way that led to important political changes in the late twentieth century.

Therefore, the question is: From an identity perspective, what are the similarities and differences between the Islamic Revival movement in Iran and the new religious movements in the world, considering the social, political, and cultural conditions of the Pahlavi era?

Research Findings

Similarities

Giddens says: New religious movements should be seen as a reaction against the process of expanding freedoms and secularization. When the values, spiritual and moral concepts of traditional religions are neglected in a society, and (formal) rituals replace them, “new religious” movements may occur, (Giddens, 2013: 802)

During the Pahlavi era, the modernization of Iran was also accompanied by the phenomenon of secularization. And because these measures were not in line with the tradition and culture of the Iranians, the Islamic Revival movement was formed.

Giddens, citing some experts, considers “new religious” movements to be the product of rapid and rapid social changes. People establish «new religious» movements because they have not yet found the necessary preparation to face these changes.

During the Pahlavi era, the efforts of the Pahlavi government, especially Reza Shah, to develop Iran were extensive, multifaceted, and rapid.

Another factor in the formation of «new religious» movements is the sense of alienation that individuals in a society have from the mainstream. Individuals in a society may not have been marginalized materially They may be, but they feel spiritually and emotionally alienated from the mainstream, in this situation they try to join religious individuals and groups.

The Pahlavi government's efforts to develop Iran also caused most Iranians to experience an identity challenge because they were based on the Western world's model of globalization, because the teachings of Islam have influenced the culture and identity of Iranians for years. A large number of Iranians felt alienated from the development of Iran based on Western culture. Therefore, they sought refuge in religious individuals and groups.

Differences

Although the formation of “new religious” movements in the world is an action against the ruling political system, and has demands from the government, its goal is not to change the political system. But the “Islamic Revival” movement in Iran wanted to change the ruling political system. The reason for this is the imbalance in the Pahlavi government's planning for the development of Iran. Abrahamian refers to it as “uneven development policy”, although during the Pahlavi government, social and economic modernization took place. However, in the field of politics, modernization did not take place.

. The clerics did not have an optimistic view of development planning in the Western style. And they believed that the country's culture and indigenous conditions should be taken into account for the country's progress. They considered the country's progress to be more a return to cultural teachings based on the religion of Islam. And they wanted to change the government, and create another government in line with Islamic culture. They also considered the establishment of the Islamic Revival movement a religious and social responsibility.

Conclusion

This research shows the similarities and differences between the Islamic Revival movement and other new religious movements in the world. The Islamic Revival movement in Iran is similar to the new religious movements in the world in some aspects: 1-Rapid social changes, 2-A sense of alienation from the mainstream, 3-The process of secularization, and it also has some differences: 1-uneven development policy (imbalance in development

planning and the Pahlavi government's neglect of political development), 2-The specific view of some clerics and religious intellectuals.

The clerics did not have an optimistic view of the modernization of Iran based on the Western model and culture. And they considered the establishment of a religious government as the way to progress in the country. Finally, in 1357 (A. H.), the Islamic Revolution of Iran was victorious.

Cite this article: Changi Ashtiani, M., Jalaeipoure, H., & Ghaffary, G. (2026). Explaining the «Identity» of the «Islamic Revival» Movement and Its Relation to Political Development. *Religions and Mysticism*, 58 (2), 563-582. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI:<https://doi.org/10.22059/jrm.2026.404775.630694>

Article Type: Research Paper
Received: 22-Oct-2025
Received in revised form: 17-Dec-2025
Accepted: 7-Jan-2026
Published online: 13-Jan-2026

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تبیین «هویتی» جنبش «احیای اسلامی» و نسبت آن با توسعه سیاسی

مریم چنگی آشتیانی^۱ | حمیدرضا جلائی پور^۲ | غلامرضا غفاری^۳

۱. دانشجوی دکترا، گروه جامعه‌شناسی توسعه، پردیس البرز، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: maryam.ashtiani@ut.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، استاد، گروه جامعه‌شناسی توسعه، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: jalaeipoure@ut.ac.ir
۳. استاد، گروه جامعه‌شناسی توسعه، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: ghaffary@ut.ac.ir

چکیده

این پژوهش به بررسی دلایل شکل‌گیری جنبش «احیای اسلامی» با رویکرد «سیاست هویت» در ایران در دوران حکومت پهلوی می‌پردازد. این مقاله به روش تاریخی-تطبیقی، شباهت‌ها و تفاوت‌های این جنبش را با جنبش‌های «نوبن دینی» در جهان نشان می‌دهد. گیدنز سه عامل را در شکل‌گیری جنبش‌های «نوبن دینی» موثر می‌داند: ۱- فرآیند دنیوی شدن در جامعه ۲- تغییرات اجتماعی پرشتاب ۳- حس بیگانگی از جریان اصلی حاکم. بازخوانی تاریخی عصر پهلوی نشان می‌دهد عوامل شکل‌گیری جنبش «احیای اسلامی» نیز با سه عامل یادشده، در برخی موارد شباهت دارد، یعنی نوسازی ایران، در آن زمان با تغییرات اجتماعی پرشتاب و پدیده عرفی شدن همراه بوده‌است، و به دلیل این که آموزه‌های اسلام قرن‌ها بر شکل‌گیری «هویت» فرهنگی ایرانیان تأثیرگذار بوده، غیر دینی ساختن جامعه باعث «چالش هویتی» برای اکثر ایرانیان شد، آنان حس بیگانگی نسبت به این اقدامات داشتند و برای غلبه بر این احساس با روحانیون همراه شدند. در مورد تفاوت این جنبش با جنبش‌های «نوبن دینی» می‌توان به عواملی مانند «سیاست توسعه ناهمگون» در عصر پهلوی و نگرش خاص روحانیون به توسعه اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها: سیاست هویت، دین، جنبش‌های نوبن دینی، جنبش احیای اسلامی، توسعه سیاسی.

استناد: چنگی آشتیانی، مریم، جلائی پور، حمیدرضا، و غفاری، غلامرضا (۱۴۰۴). تبیین «هویتی» جنبش «احیای اسلامی» و نسبت آن با توسعه سیاسی. ادیان و عرفان، ۵۸ (۲)، ۵۸۲-۵۶۳.

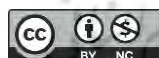
نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۳۰

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۲۶

پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷

انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۳

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2026.404775.630694>

مقدمه

جنبش «احیای اسلامی»^۱ در ایران نهضتی بود که در دوران حکومت پهلوی شکل گرفت، و دلایل شکل‌گیری این جنبش مسئله و پرسش برخی جامعه‌شناسان بوده‌است. یکی از این جامعه‌شناسان، گیدنز است. که سعی در تبیین این جنبش با رویکرد «سیاست هویت»^۲ دارد.

گیدنز به طور کلی شکل‌گیری جنبش‌های «نوین دینی» را واکنشی در برابر پدیده سکولار (دنیوی شدن) می‌داند، و بر این باور است که وقوع جنبش‌های «نوین دینی»^۳ نشان دهنده اهمیت و ارزش جایگاه دین در جامعه است، دین به دلیل این که هزاران سال است تأثیر نیرومندی بر زندگی انسان‌ها داشته‌است، یعنی بر آداب و رسوم و فرهنگ مردم تأثیرگذار بوده‌است، در زمان کنونی نیز نمی‌توان نسبت به این تأثیر غفلت ورزید. به‌رغم این که عصر مدرنیته با فرایند دنیوی شدن همراه بود، اما نتوانست موفق به حذف دین شود، و پس از مدتی مجدداً ابعادی از دین با شروع جنبش‌های «نوین دینی»، از نو احیا شد. وی برای اثبات سخن خود به جنبش بنیادگرایی دینی اشاره می‌کند و می‌گوید: «نیرو گرفتن بنیادگرایی دینی به این دلیل است که فرایند دنیوی شدن در جهان مدرن به پیروزی نرسیده‌است.» (گیدنز، ۱۳۹۲: ۸۰۹)

گیدنز از میان انواع جنبش‌های «نوین دینی» به جنبش «احیای اسلامی» در ایران نیز اشاره می‌کند، و تبیین این جنبش را غیر قابل پیش‌بینی می‌داند، وی بر این باور است که به غیر از وبر، جامعه‌شناسان دیگر نمی‌توانستند تصور کنند که یک دین سنتی همچون اسلام مجدداً از نو احیا شود، به گونه ای که منجر به تحولات سیاسی مهمی در اواخر قرن بیستم شود. (گیدنز، ۱۳۹۲: ۱۰)

گیدنز ضمن توضیحاتی در مورد باور و اعتقاد ایرانیان به اسلام، و همچنین اشاره به قرآن کریم و آموزه‌هایش سعی کرده این رخداد را از منظر «هویت» تبیین کند، از نظر وی آموزه‌های اسلامی بر روی «فرهنگ» و «هویت» ایرانیان تأثیرگذار بوده‌است: «اسلام و آموزه‌های آن از همان ابتدا مشوق مومنان به مبارزه و عمل سیاسی بوده‌اند. از نظر گیدنز تأثیر تدریجی دین در طول تاریخ در ایران مورد اهمیت بوده‌است: تشیع از سده شانزدهم میلادی به بعد دین رسمی ایرانیان بوده و همچنین سرچشمه افکار و عقایدی است که انقلاب ایران را به پیش رانند.» (گیدنز، ۱۳۹۲: ۸۱۱-۸۱۰)

البته علت وقوع این رخداد برای گیدنز تا حدودی مبهم است. نمی‌توان به سادگی گفت که «احیاگری اسلامی» حتی در بنیادگراترین صورتهایش، باید فقط به منزله احیای دوباره افکار سنتی قلمداد شود. واقعیت قضیه پیچیده‌تر از این است. کرد و کارهای و شیوه‌های سنتی زندگی احیا شده‌اند، ولی با علائق و دغدغه‌ها نیز درآمیخته‌اند که قطعاً به عصر مدرن (پیامدهای مدرنیته) ارتباط دارد.» (گیدنز، ۱۳۹۲: ۸۱۵)

^۱ Islamic revival movement

^۲ Identity Poletics

^۳ New religious movments

یکی از دلایل ابهام گیدنز ممکن است این موضوع باشد که وی به بستر اجتماعی و سیاسی وقوع این جنبش به لحاظ تاریخی اشاره نکرده است، یعنی به دوران حکومت پهلوی و اقدامات پهلوی جهت توسعه ایران پرداخته است، هرچند او به این نتیجه رسیده که تبیین این رخداد پیچیده است، و باید تأثیرات فرهنگی و شرایط ملی را نیز در نظر گرفت و آن را نوعی واکنش به سیاست غرب می‌داند، اما او اشاره ای نکرده که این رخداد در زمان کدام حکومت شکل گرفت؟ برنامه ریزی‌های این حکومت برای نوسازی ایران به چه صورت بود که مردم خواستار احیای مجدد دین اسلام شدند؟ در زمان حکومت پهلوی بخصوص دوره پهلوی اول (رضا شاه)، حکومت اقدام به برنامه ریزی جهت توسعه ایران کرد، که برنامه ریزی‌های وی جهت توسعه ایران از جنبه‌های مختلف مورد تحقیق و بررسی است اما در این پژوهش تمرکز روی این موضوع است، که اقدامات رضا شاه به چه صورت بوده است که اکثر مردم ایران تصمیم به برپایی جنبش «احیای اسلامی» کردند؟ آنان موقعیت و شرایط خود را در آن زمان چگونه ارزیابی کردند که به گروه‌های مذهبی پیوستند و با روحانیون همراه شدند و تصمیم گرفتند علیه برنامه ریزی‌های شاه کنشگری سیاسی و اجتماعی انجام دهند؟ بنابراین، در این پژوهش سعی می‌شود مرور تاریخی به دوران پهلوی اول و دوم داشته باشیم و تحولات اجتماعی و سیاسی آن زمان را مورد مطالعه و بازنگری قرار دهیم، یعنی به این امر توجه کنیم که برنامه ریزی‌ها و اقدامات حکومت پهلوی جهت نوسازی ایران، به چه صورت بود که موجب «چالش هویتی» برای تعداد زیادی از ایرانیان شد؟ به گونه‌ای که اکثر ایرانیان مجدداً خواستار احیای دین اسلام شدند؟ جنبش «احیای اسلامی» در ایران را با جنبش‌های «نوبین دینی» در جهان چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارد؟

جنبش «احیای اسلامی» در ایران به انقلابی با محوریت دین منجر شد، از منظر «هویتی» این سؤالات مطرح است: یکم: چگونه «دین» به یکی از مهم‌ترین «چالش‌های هویتی» در ایران تبدیل شد؟ دوم: چرا جنبش احیای اسلامی، منجر به تغییر حکومت سیاسی شد؟ در صورتیکه جنبش‌های «نوبین دینی» در جهان هرچند مطالباتی از حکومت داشتند اما لزوماً خواستار قیام علیه حکومت سیاسی وقت نبودند. و انقلاب نکردند.

بنابر این پرسش اصلی تحقیق این است: از منظر «هویتی» شباهت‌ها و تفاوت‌های جنبش «احیای اسلامی» در ایران با جنبش‌های «نوبین دینی» در جهان با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دوره پهلوی چیست؟

پیشینه پژوهش

در مورد علل شکل‌گیری جنبش «احیای اسلامی» و علت‌های وقوع انقلاب اسلامی کتاب‌های متعددی به فارسی و انگلیسی نگاشته شده است، نویسندگانی همچون محمد‌همایون کاتوزیان (توسط رهیافت اقتصادی اجتماعی)، جان فوران (توسط رویکرد فرهنگی و توجه به توسعه وابسته در ایران) و

... در صدد توصیف و تبیین دلایل شکل‌گیری انقلاب اسلامی بودند. همچنین کتاب‌های جامعه‌شناسی تاریخی نیز در این زمینه نوشته شده‌است، که از مهم‌ترین این کتاب‌ها می‌توان به دو کتاب «ایران بین دو انقلاب» و «تاریخ ایران مدرن» نوشته آبراهامیان اشاره کرد، اما برای نخستین بار گیدنز سعی کرد که این جنبش را از منظر «هویتی» توصیف و تبیین کند، گیدنز در دو کتاب تجدد و تشخص (جامعه و هویت شخصی) و همچنین کتاب پیامدهای مدرنیته در صدد تبیین «هویتی» جنبش‌های مختلف اجتماعی است، مانند جنبش زنان، جوانان، دانشجویان و همچنین وی در کتاب جامعه‌شناسی به علل و چگونگی شکل‌گیری «جنبش‌های نوین» دینی می‌پردازد. علاوه بر این سعی در توصیف و تبیین جنبش «احیای اسلامی» از منظر «هویتی» دارد. اما تا کنون مقایسه‌ای بین جنبش «احیای اسلامی» با جنبش‌های «نوین دینی» در جهان از منظر «هویتی» صورت نگرفته‌است. و تحقیقی به شیوه «تاریخی تطبیقی» بر این اساس انجام نشده‌است.

رویکرد نظری

یکی از جامعه‌شناسانی که در مورد «هویت» و نسبت آن با «تحولات مدرنیته» و همچنین ربط آن با «امر سیاسی» و «جنبش‌های اجتماعی» پرداخته‌است، و آثار برجسته‌ای در این زمینه دارد، آنتونی گیدنز است. وی در کتاب مشهورش «تجدد و تشخص» (جامعه و هویت شخصی) تحت تاثیر فیلسوفان و روانشناسان اجتماعی بوده‌است و تلاش می‌کند تا نشان دهد «هویت» امری فراتر از روانشناسی است. «هویت فردی»^۴ و «هویت اجتماعی»^۵ وابسته به هم هستند و نمی‌توان آن را بدون دیگری فهمید. و عواملی همچون فرهنگ، تاریخ، شرایط اجتماعی، محیط جغرافیایی خاص، در شکل‌گیری «هویت» افراد نقش دارند. «محتوای هویت شخصی، مانند دیگر عرصه‌های وجودی، از نظر اجتماعی و فرهنگی متغیر است» (گیدنز، ۱۳۹۸: ۸۵)

گیدنز در این کتاب ضمن توضیح در مورد تحولات «مدرنیته» (عصر تجدد) در مورد شکل‌گیری «هویت جدید» انسان‌ها در عصر تجدد توضیحاتی می‌دهد. یعنی شرح می‌دهد عصر تجدد چه پیامدهایی برای بشریت و شکل‌گیری «هویت جدید» انسان‌ها داشته‌است. وی به عامل سیاسی نیز در شکل‌گیری «هویت جدید» انسان‌ها اشاره می‌کند. از نظر وی در عصر تجدد طبیعتاً شکل‌گیری «هویت» فردی و اجتماعی انسان‌ها دفعتاً و به طور ناگهانی و به سادگی رخ نداده‌است؛ عصر «مدرنیته» تحولات شدید اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ... را به دنبال خود داشته‌است. علاوه بر این دوران مدرنیته با فروپاشی هنجارهای اجتماعی سنتی همراه بوده‌است. این تغییر و تحولات اجتماعی و فرهنگی موجب «چالش هویتی» افراد گشته‌است، و افراد برای «هویتیابی» مجدد

4. Individual identity

5. Social identity

کنشگری‌های سیاسی و اجتماعی انجام داده‌اند، و به دنبال آن نهضت‌های اجتماعی گوناگون شکل گرفته‌است. به عنوان مثال وی به جنبش اجتماعی زنان اشاره می‌کند و این جنبش را ناشی از پیامدهای مدرنیته می‌داند و تلاش برای تبیین این جنبش از منظر «هویتی» دارد: «هویت زنان در زمان گذشته برحسب خانه و خانواده معین، خانه‌داری کردن و مادری کردن تعریف می‌شد. زنان در عصر مدرن خواستند خود را از محدوده خانه و فرمانبرداری محض خارج سازند تا به اجتماع وارد شوند، اما در این اجتماع (متوجه شدند) هویت‌های موجود همان‌هایی بود که طبق سنت‌های مرسوم به مردان تعلق می‌گرفت ... (و این امر موجب چالش هویتی) برای زنان شد، «من کیستم؟» «متولیان نهضت (جنبش زنان)، به زودی متوجه شدند که برای زن‌رهایی یافته «مسئله هویتی» بیش از پیش اهمیت دارد.» (گیدنز، ۱۳۹۸: ۳۰۲-۳۰۳)

گیدنز تلاش می‌کند، جنبش‌های نوین دینی را نیز از منظر «هویتی» توصیف و تبیین کند، وی علت شکل‌گیری جنبش‌های نوین دینی را نیز «مسئله هویتی» (چالش هویتی) می‌داند که برای افراد درون یک جامعه رخ می‌دهد، جهت توضیح بیشتر در کتاب دیگرش با عنوان «جامعه‌شناسی» به جنبش‌های «نوین دینی» اشاره می‌کند و می‌گوید: اکثر جنبش‌های «نوین دینی» در بریتانیا یا ایالات متحده یا مشرق زمین آمده‌اند. از جنگ جهانی دوم به بعد، ایالت متحده بیش از هر زمان دیگر در تاریخ خود، شاهد پیدایش و تکثیر جنبش‌های دینی بوده‌است. نظریه‌های گوناگونی برای تبیین جنبش‌های دینی مطرح شده‌است. استدلال برخی ناظران بر این است که جنبش‌های «نوین دینی» را باید واکنشی در برابر گسترش آزادی‌ها و دنیوی شدن در جامعه دانست؛ عامل دیگری که شاید بتوان به آن اشاره کرد این است که جنبش‌های «نوین دینی» به سمت گروه‌ها و افرادی می‌روند که از جریان اصلی حاکم احساس بیگانگی می‌کنند. و رهیافت‌های جمعی و اشتراکی و فرقه‌ها و کیش‌ها می‌تواند حس تعلق و اطمینان قلبی به پیروان خود اهدا کند. «روی و الیس» در مطالعه درباره مشارکت جوانان طبقه متوسط در جنبش‌های «نوین دینی» به این اندیشه بسط بیشتری داده‌است؛ «هرچند این جوانان به لحاظ مادی به حاشیه رانده نشده‌اند، اما شاید به لحاظ عاطفی و معنوی احساس جدایی و انزوا می‌کنند. عضویت در یک فرقه می‌تواند به غلبه کردن بر احساس بیگانگی کمک کند.» (گیدنز، ۱۳۹۹: ۸۰۲-۸۰۱)

اشاره گیدنز درمطلب فوق به «حس بیگانگی» که به کنشگران اجتماعی دست می‌دهد و برای غلبه بر آن در جنبش‌های «نوین دینی» شرکت می‌کنند، خود نشانگر «چالش هویتی» است که به لحاظ عاطفی و احساسی به کنشگران دست داده‌است. حس «انزوا» و «بیگانگی» در افراد، از جمله پیامدهای تحولات «مدرنیته» است، و عاملی مهم برای علاقه‌مندی افراد به احیای سنت و فرهنگی است که به آن تعلق داشتند، و شکل‌گیری جنبش‌های «نوین دینی» هم ریشه در این امر دارد. از نظر وی با توجه به پدیده دنیوی شدن که در عصر مدرنیته رخ داد، پیوستن به جنبش‌های «نوین دینی» شاید کمک کند تا افراد آرامش بیشتر و حس تعلق به آن اجتماع را بیابند. همچنین وی به نقل از نظر

برخی دانشمندان مشهور از جمله بریان ویلسن، یکی دیگر از عوامل جنبش‌های «نوبین دینی» را نیز محصول تغییرات اجتماعی پرشتاب می‌داند. همراه با فروپاشی هنجارهای اجتماعی سنتی، مردم به دنبال توضیح و اطمینان می‌گردند. پیدایش و شکوفایی گروه‌ها و فرقه‌هایی که بر معنویت شخصی تاکید می‌کنند، حاکی از این است که افراد زیادی احساس می‌کنند که در این دنیای بی‌ثبات و غیر قطعی به پیوندهای دوباره با ارزش‌ها و عقاید خویش نیاز دارند. (همان، ص ۸۰۲)

بنابر این در جنبش‌های «نوبین دینی» افراد معمولاً به کسانی متوسل می‌شوند که از جریان اصلی حاکم بر جامعه احساس بیگانگی می‌کنند. هرچند افراد به لحاظ مادی به حاشیه جامعه رانده نشده‌اند، اما در این حالت به لحاظ عاطفی و معنوی احساس جدایی و انزوا می‌کنند. و عضویت در یک جمع دینی می‌تواند به غلبه کردن بر احساس بیگانگی کمک کند.

گیدنز به جنبش «احیای اسلامی» در ایران نیز اشاره می‌کند و آن را به دلیل تحولات مدرنیته می‌داند که تأثیرش را بر بسیاری از کشورها از جمله کشور ایران هم گذاشته‌است. و سعی در تبیین این جنبش از منظر «هویتی» دارد.

وی جنبش‌های «نوبین دینی» را به دلیل پیامدهای مدرنیته می‌داند، یعنی از نظر او شکل‌گیری جنبش‌های «نوبین دینی» به دلیل واکنش در برابر جهان مدرن و دنیوی شدن صورت گرفته‌است. ایران نیز از این جریان (نوسازی و تأثیرات جهانی آن) مستثنی نبوده و در قرن بیستم میلادی جنبش «احیای اسلامی» در ایران رخ داده‌است. گیدنز برای تبیین «هویتی» این پدیده تا حدودی به محتویات قرآن کریم، و آموزه‌های اسلامی اشاره داشته‌است و بر این باور است که آموزه‌های اسلامی بر «فرهنگ» و «هویت ایرانیان» تأثیر گذار بوده‌است و در این باره توضیح می‌دهد: «اسلام و آموزه‌های آن از همان ابتدا مشوق مومنان به مبارزه و عمل سیاسی بوده‌اند.» وی همچنین به تاریخ اسلام در ایران می‌پردازد و می‌گوید: تشیع از سده شانزدهم میلادی به بعد دین رسمی ایرانیان بوده و همچنین سرچشمه افکار و عقیده‌هایی است که انقلاب ایران را به پیش رانده‌اند. (گیدنز، ۱۳۹۲: ص ۸۱۱-۸۱۰) این توضیحات گیدنز نشان می‌دهد که او به لحاظ تاریخی «هویت» ایرانیان را تحت تأثیر آموزه‌های دین اسلام و بخصوص مذهب تشیع می‌داند. مخصوصاً زمانی که از رهبران و حکام سیاسی اسلام یاد می‌کند، و می‌خواهد نشان دهد پیامبر (ص) و همچنین رهبران شیعی مانند امام علی (ع) و فرزندان وی، خصوصیات اخلاقی و رفتارهایی داشتند که سرمشق و الگو برای مسلمانان و بخصوص شیعیان بودند. گیدنز جنبش‌های اجتماعی را به دلیل پیامدهای مدرنیته می‌داند و جنبش «احیای اسلامی» را نیز تا حدودی واکنش به سیاست‌های غرب می‌داند. البته گیدنز به این موضوع نپرداخته که این جنبش (احیای اسلامی) در کدام دوره تاریخی و در زمان کدام حکومت، شکل گرفت و برنامه ریزی‌های دولت وقت (حکومت پهلوی) برای نوسازی ایران به چه صورت بوده‌است، که اکثر مردم ایران به آن واکنش نشان دادند.

از سوی دیگر برای فهم ریشه ای تر علل شکل گیری جنبش «احیای اسلامی» نیاز است بستر فرهنگی، اجتماعی و سیاسی ایران در زمان حکومت پهلوی مورد بررسی قرار داد. به دلیل اینکه این جنبش اعتراضی در برابر برنامه ریزی های حکومت پهلوی برای نوسازی (توسعه ای) ایران بود، از آثار نظریه پردازان جامعه شناسان تاریخی استفاده خواهیم کرد، که آنان نیز شکل گیری جنبش «احیای اسلامی» مورد تحلیل و واکاوی قرار داده اند.

سلطنت رضاشاه (۱۳۰۴-۱۳۲۰)

با شروع سلطنت رضا شاه، برنامه ریزی های وی به منظور نوسازی ایران، وارد دوره جدید شد، ایران در دوران حکومت رضا شاه شاهد نظم نوین بود، او جهت نوسازی ایران اصلاحات اجتماعی و فرهنگی نسبتاً گسترده و در ابعاد مختلف انجام داد. رضا شاه برای تثبیت قدرت خود از سه ابزار نهادهای حکومتی، قانون و سلطه بر جامعه می خواست که کشور را اداره و کنترل کند. وی برای توسعه ایران برنامه ای بلند پروازانه ای داشت و در تلاش بود تحولاتی در راستای نوسازی ایران آغاز کند. اصلاحات وی شامل اصلاحات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی می شد. رضا شاه پس از تحکیم قدرت سیاسی در تلاش برای نوسازی ایران و اصلاحات اجتماعی در ایران بود، تلاش وی برای نوسازی ایران بیشتر در جهت ایجاد جامعه ای شبه غربی و دور از نفوذ روحانیون بود، به همین دلیل برنامه ریزی هایش به نوعی در جهت سکولار کردن جامعه (عرفی شدن) بود. با توجه به اینکه عرفی شدن در معانی متعدد به کار می رود در اینجا منظور به حاشیه رفتن دین از نهادهای مختلف نظیر نهاد حقوقی، نهاد سیاست، نهاد آموزش و ... است. وی در تلاش بود اصلاحاتی در ایران انجام دهد که از یک سو دور از نفوذ روحانیون و نیروهای مذهبی، دسیسه های خارجی، شورش های قبیله ای و اختلافات قومی باشد، و از سوی دیگر دارای نهادهای آموزشی غربی، زنان غربی ماب فعال در بیرون از خانه و ساختار اقتصادی نوین دارای کارخانه های دولتی، بانک های سرمایه گذاری و فروشگاه های بزرگ باشد. در کل هدف دراز مدت وی ایجاد جامعه ای شبه غربی بود. (ابراهامیان، ۱۳۹۹: ۱۸۰-۱۶۹)

حکومت محمد رضا شاه (۱۳۲۰-۱۳۵۷)

هرچند محمدرضا شاه زمانی که پس از پدرش پادشاه ایران شد، در تلاش بود تا حد امکان از شدت نارضایتی مردم بکاهد و در این راستا اقداماتی انجام داد، به عنوان مثال برای کسب مشروعیت و حفظ موقعیت خودش تلاش هایی برای جلب رضایت ناراضیان کرد. مثلاً اقدام به آزادی زندانیان سیاسی کرد، و به رغم اینکه پدرش سعی در کاهش حوزه های علمیه و نهادهای مذهبی داشت وی برای راضی نگه داشتن روشنفکران مذهبی دانشگاه الهیات را تأسیس کرد، و تلاشش این بود که خود را یک روشنفکر تحصیل کرده غرب و دموکرات نشان دهد.

اما این اقدامات وی بیشتر جنبه ظاهری و صوری داشت و پس از گذشت مدتی وی برای تثبیت قدرت خود-به خصوص پس از سرنگونی دولت مصدق-مسیرپدرش را ادامه داد. (ابراهامیان، ۱۳۹۹: ۲۱۷)

کنشگری سیاسی و اجتماعی مردم ایران

اقدامات رضا شاه موجب واکنش‌های از سوی اقشار مختلف مردم ایران شد، تعداد زیادی از روشنفکران، افراد تحصیل کرده و عموم مردم ایران نسبت به این سیاست‌ها واکنش نشان دادند، به دلیل اینکه اقدامات رضا شاه جهت نوسازی ایران براساس الگو و مدل فرهنگ غرب و عرفی شدن جامعه بود، و این گونه برنامه ریزی‌ها با «هویت» و فرهنگ ایرانیان سازگار نبود، «دین» قرن‌ها و در طول تاریخ تاثیر گذار بر شکل گیری «هویت فرهنگی» ایرانیان بوده‌است، بنابر این بسیاری از ایرانیان دچار «چالش هویتی» شدند. آنان برای غلبه بر «چالش هویتی» به وجود آمده به اماکن مذهبی، نظیر مساجد و حسینیه‌ها پناه بردند. و تحت تاثیر دیدگاه برخی از روشنفکران مذهبی و روحانیون قرار گرفتند.

نقش روشنفکران مذهبی

برخی از روشنفکران مذهبی علیه حکومت پهلوی مبارزات سیاسی انجام دادند، مخصوصا زمانیکه می‌دیدند اقدامات حکومت پهلوی همسو با ارزش‌های فرهنگ جهان غرب است، مثلاً علی شریعتی مسیرشکوفایی و پیشرفت جوامع اسلامی را بازگشت به «هویت فرهنگی» خودشان می‌دید وی در کتابی با عنوان «بازگشت»، موضوع بازگشت به «خویشتن» (بازگشت به «هویت و فرهنگ» ایرانیان) را مطرح کرد و توضیح داد منظور از «بازگشت به خویشتن»، بازگشت به آموزه‌های دین اسلام است شریعتی معتقد بود مسلمانان باید از یک حالت ناآگاهی و جمود خارج شوند و به سوی آگاهی حرکت کنند و یک قیام اجتماعی آگاهانه علیه جور زمانه داشته باشند با تبدیل اسلام از صورت سنتی اجتماعی، به صورت یک ایدئولوژی و از صورت مجموعه ای از شعائر و علایم و اعمال که برای ثواب اخروی انجام می‌شود، به صورت نیرویی در آید که به انسان حرکت و آگاهی می‌بخشد و جمود و ناآگاهی تبدیل به حرکت و جهل تبدیل به آگاهی شود و این انحطاط چندین قرنه ناگهان تبدیل به یک رستاخیز و قیامت گردد. (شریعتی، ۱۳۹۵: ص ۵۱-۴۹)

نقش روحانیون

تعدادی از روحانیون نیز در برابر اقدامات نوسازی حکومت پهلوی واکنش نشان دادند، و از قیام علیه نظام سیاسی وقت دفاع کرده و از مردم خواستند تا نهضت «احیای اسلامی» برپا سازند، به دلیل اینکه یکی از کلیدی‌ترین مفاهیم در توسعه موضوع «عدالت» است. روحانیون با استفاده از منابع دینی، از موضوع عدالت اجتماعی، و عدالت از منظر اسلام، دفاع کردند.

سرانجام مردم با روحانیون همراه شدند و انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۰ (ه. ش) به وقوع

پیوست.

روش تاریخی تطبیقی (مقایسه ای)^۶

روش تاریخ تطبیقی که «تحلیل تطبیقی تاریخی» نیز نامیده می‌شود، یک روش پژوهشی در علوم انسانی و تاریخ است که با مقایسه پدیده‌ها، رویدادها یا ساختارهای تاریخی در زمان‌ها و مکان‌های مختلف به دنبال شناخت، تبیین و تحلیل علت و چرایی آنهاست. این رهیافت به پژوهشگران این امکان را می‌دهد تا با بررسی و مقایسه رویدادها، پدیده‌ها و فرآیندهای تاریخی، به درک عمیق‌تری از موضوعات مختلف دست یابند.

در علوم اجتماعی وبر از این شیوه استفاده کرد. وی در بخش جامعه‌شناسی دین، به بررسی نهادهای مذهبی پرداخت، و با مطالعه تاریخ ادیان و مقایسه آنها با یکدیگر، نهادهای مذهبی را منشأ رفتار اجتماعی دانست و نه صرفاً بازتاب شرایط اقتصادی. (بی، ۱۳۹۲: ۷۷۰-۷۶۳)

روش اصلی در این پژوهش روش تاریخی تطبیقی است، اما به دلیل این که در این پژوهش هدف تبیین «هویتی» جنبش احیای اسلامی است، نیاز است، به توضیح گیدنز در مورد «هویتی‌یابی کنش» نیز به عنوان «رویکرد فرعی» پرداخته شود:

گیدنز رهیافت «سیاست هویت» را در تبیین برخی رخدادها ی جامعه‌شناسی به کار می‌گیرد. و برای توصیف آن موضوع «هویتی‌یابی کنش» را (به عنوان روش فرعی و مکمل)، مطرح می‌کند. از نظر گیدنز «هویت سازی» کنش به قصد و نیت کنشگر مربوط می‌شود. کنشگران قبل از انجام کنش و جهت «فهم» و تفسیر موقعیت خود شروع به «هویت سازی اعمال» می‌کنند. آنها این عمل را طبق شرایط و موقعیتی که دارند، انجام می‌دهند و سپس اقدام به کنش‌های خود می‌کنند. منظور گیدنز از «هویت سازی اعمال» دلیل و چرایی انجام کنش یک کنش گر است. مثلاً چرا من فلان کار را انجام‌دادم؟ دلیل فلان عمل اجتماعی من چیست؟ (گیدنز، ۱۳۹۲: ص ۱۸۴)

بنابر این هرچند روش اصلی در این پژوهش روش تاریخی تطبیقی خواهد بود به دلیل اینکه هدف اصلی در این پژوهش مقایسه بین جنبش «احیای اسلامی» با سایر جنبش‌های «نوین دینی» در جهان از منظر هویتی در زمان حکومت پهلوی است، اما «هویتی‌یابی کنش» نیز به عنوان رویکرد فرعی و مکمل در این پژوهش مورد استفاده قرار خواهد گرفت تا قصد و نیت کنشگران نیز جهت برپایی «نهضت اسلامی» تا حدودی روشن شود.

یافته‌های پژوهش

در این بخش جهت استفاده از روش تاریخی تطبیقی (مقایسه ای)، یعنی مقایسه جنبش «احیای اسلامی» با جنبش‌های «نوین دینی» در جهان، یافته‌های پژوهش در دو سطح صورت: می‌گیرد: ۱-

⁶. Comparative history

شباهت‌های جنبش «احیای اسلامی» در ایران با جنبش‌های «نوین دینی» در جهان ۲- تفاوت‌های نهضت «احیای اسلامی» در ایران با جنبش‌های «نوین دینی» در جهان.

الف) شباهت‌ها

پدیده دنیوی شدن (غیر دینی ساختن جامعه)

گیدنز با استناد بر نظریات برخی متخصصان می‌گوید: جنبش‌های «نوین دینی» را باید واکنشی در مقابل فرآیند گسترش آزادیها و دنیوی شدن در جامعه حتی در کلیساهای سنتی تلقی کرد. استدلال ناظران این است که زمانی که ارزش‌ها، مفاهیم معنوی و روحانی ادیان سنتی در جامعه ای مورد غفلت قرار گیرد، و تشریفات (صوری) جایگزین آن شود، ممکن است جنبش‌های «نوین دینی» رخ دهد. (گیدنز، ۱۳۹۲: ۸۰۲)

مطالعه تاریخی حکومت پهلوی نیز نشان می‌دهد در زمان پهلوی نوسازی ایران با پدیده عرفی شدن (غیر دینی ساختن جامعه) همراه بوده‌است. و به دلیل همسو نبودن این اقدامات با سنت و فرهنگ مردم ایران، جنبش «احیای اسلامی» شکل گرفت. از نظر متخصصان جامعه‌شناسی تاریخی نظیر آبراهامیان، «غیر دینی ساختن جامعه» در عصر پهلوی در ابعاد مختلف در سطح اجتماع صورت گرفت. اصلاحات فرهنگی و اجتماعی که رضا شاه انجام داد، بیشتر ایجاد جامعه ای شبه غربی و دور از نفوذ روحانیون بود، و این تغییرات سطوح مختلف جامعه را در بر می‌گرفت. به عنوان مثال رضا شاه نظام حقوقی نوین را در ایران شکل داد، در گذشته قوه قضاییه که به نام عدلیه و یا عدالتخانه خوانده می‌شد، بر اساس مبانی فقه و حقوق اسلامی اداره می‌شد، در زمان حکومت پهلوی، رضا شاه، حقوق‌دانان تحصیل کرده در غرب (سویس و یا فرانسه) را جایگزین قاضیان سنتی کرد. رضا شاه ثبت اسناد که در آن زمان شغلی با درآمد زایی بالا بود و بیشتر مسئولیتش با روحانیون بود را به وکلای غیر روحانی واگذار کرد؛ در حیطه سیاست، وی حضور روحانیون را در در مجلس بسیار کاهش داد، به طوری که شمار آنان از ۲۵ نفر در مجلس پنجم به شش نفر در مجلس دهم رسید. او قوانین و محدودیت‌هایی هم در اجرای مناسک مذهبی در جامعه ایجاد کرد، به عنوان مثال تحصن در اماکن مقدس را از اهمیت انداخت؛ و برای عزاداری در ماه محرم محدودیت‌هایی قائل شد. از صدور و روایت به کسانی که خواهان زیارت مکه، مدینه، نجف و کربلا بودند جلوگیری کرد، به دانشکده‌های پزشکی دستور داد که تعصب مسلمانان را در حرمت کالبد شکافی نادیده بگیرند.

در مورد حقوق زنان نیز رضا شاه در سال ۱۳۱۳ شرایط جدیدی قرار داد که برخی آن‌ها با احکام شرع در تعارض بود. امکان تحصیل در موسسه‌های آموزشی مثل مدرسه و دانشگاه برای زنان فراهم شد، و در این زمینه برنامه ریزی بر اساس تساوی حقوق بین زنان و مردان بود. و تبعیض بین زنان و مردان را برایش جریمه قرار داده بود. امکان حضور زنان در اماکن عمومی مانند سینماها کافه‌ها و هتلها در کنار مردان و بدون حجاب، سازمانهای فرهنگی که بیشتر جایگزین انجمن زنان وطن‌پرست

و حزب سوسیالیست شده بودند، دوباره به فعالیت پرداختند. مهم‌تر از همه اینها، رضا شاه دستور کشف حجاب داد، و پوشیدن چادر را ممنوع ساخت. به گونه ای که پس از سال ۱۳۱۴، مقامات عالی مرتبه در مهمانی‌های رسمی خود باید همسرانشان بدون حجاب حضور پیدا می‌کردند، حتی کارکنان رده پایین حکومت نیز، مانند رفتگران، از این قاعده (بی‌حجابی همسرانشان در جامعه) مستثنی نبودند. یکی دیگر از موثرترین اصلاحات مدنی که با پدیده غیر دینی ساختن جامعه همراه بود، افزایش میزان دبیرستان‌های دولتی بود که بر اساس نظام آموزشی فرانسه اداره می‌شدند. از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۰، میزان ثبت نام سالانه دوازده برابر افزایش یافت. از سوی دیگر دبیر طلاب مدارس دینی از ۵۹۸۴ به ۷۸۵ نفر کاهش یافت. (آبراهامیان، ۱۳۹۹: ۱۸۱-۱۷۴)

تغییرات اجتماعی پرشتاب

برخی دیگر از نظریه پردازان مشهور مانند برایان ویلسن (Wilson 1982) جنبش‌های «نوین دینی» را محصول تغییرات اجتماعی سریع و پرشتاب می‌دانند. آنان بر این باورند که زمانی که در یک جامعه تحولات و تغییرات اجتماعی با سرعت نسبتاً بالا صورت می‌گیرد، افراد به دلیل این که هنوز آمادگی لازم برای مواجهه با این تغییرات را پیدا نکرده‌اند، جنبش‌های «نوین دینی» را برپا می‌سازند، تغییرات اجتماعی پرشتاب که با فروپاشی هنجارهای سنتی همراه است (افراد را دچار «چالش هویتی» می‌کند) به دلیل این که افراد حس می‌کنند در دنیای بی‌ثبات و غیرقطعی قرار دارند و برای غلبه بر این حس (چالش هویتی بوجود آمده) برخی افراد نیازمند این هستند که پیوند دوباره ای با ارزش‌های اخلاقی و فرهنگی گذشته برقرار سازند و جنبش‌های «نوین دینی» می‌توانند به آرامش افراد در این شرایط کمک کند.

مطالعه تاریخ پهلوی نیز نشان می‌دهد همان‌گونه که در جهان، سرعت تحولات و تغییرات اجتماعی به سمت نوسازی پرشتاب بود، تلاش‌هایی که حکومت پهلوی نیز بخصوص (رضا شاه) برای نوسازی ایران کرد نیز وسیع، چند جانبه و با سرعت بود. و نشانه علاقه شدید وی درجهت توسعه دادن کشور ایران بود. او برنامه بلند پروازانه برای اصلاحات اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی داشت. و در صدد بود با سه ابزار قانون، زور و سلطه، اهداف خود را اجرایی کند. وی بیشتر نوآوری‌هایی که در سده‌های گذشته اصلاح‌گرایانی مانند شاهزاده عباس میرزا، سپهسالار، ملکم خان و دموکرات‌های انقلاب مشروطه پیشنهاد کرده بودند، ولی کاملاً عملی نشده بود، به انجام رسانید. به گونه ای که تا سال ۱۳۲۰ نظام جدیدی (بسیار متفاوت از قبل) بنیان نهاده بود. (همان، ص ۱۶۹). اقدامات رضا شاه برای توسعه ایران، بدلیل اینکه سریع و پرشتاب بود، و همچنین به دلیل این که اکثر مردم ایران هنوز آمادگی پذیرش این تغییرات سریع و پرشتاب را پیدا نکرده بودند، باعث مشکلاتی برای آنان شد، بخش اعظم مردم ایران، دچار «چالش هویتی» شدند. و این امر موجب شد تعدادی از آنان، اقدام به کنشگری سیاسی و اجتماعی کنند.

حس بیگانگی افراد از جریان اصلی حاکم

عامل دیگر برای وقوع جنبش‌های «نوین دینی»، حس بیگانگی است که افراد یک جامعه از جریان اصلی حاکم دارند. ممکن است افراد یک جامعه به لحاظ مادی به حاشیه رانده نشده باشند، اما به لحاظ معنوی و عاطفی احساس بیگانگی از جریان اصلی حاکم دارند، در این شرایط سعی می‌کنند به افراد و یه گروه‌های مذهبی ملحق شوند. عضویت در یک گروه مذهبی به آنها کمک می‌کند تا بر احساس بیگانگی خود غلبه پیدا کنند.

حس بیگانگی افراد از جریان اصلی حاکم را می‌توان یکی از مهم‌ترین دلایل وقوع جنبش «احیای اسلامی» از منظر «هویتی» دانست، زیرا زمانی که حکومت پهلوی اقدام به نوسازی ایران می‌کند، اقدامات وی بر اساس توسعه با الگوها و مدل‌های فرهنگ جهان غرب بود، و تلاش این حکومت ایجاد جامعه‌ای شبه غربی بود، و به این امر توجه نداشت که آموزه‌های دینی قرن هاست روی فرهنگ و «هویت» ایرانیان تأثیر گذار بوده، و غفلت از این امر، موجب «چالش هویتی» برای اکثر ایرانیان می‌شود، آنان حس بیگانگی نسبت به این اقدامات داشتند. و برای رفع «چالش هویتی» به افراد و گروه‌هایی پناه بردند، که سخنانشان همسو با فرهنگی بود که در آن رشد یافته بودند. بنابراین بسیاری از ایرانیان به گروه‌های مذهبی پیوستند. آنان به اماکن مذهبی نظیر مساجد و حسینیه‌ها پناه بردند، زیرا پیوستن به این گروه‌های مذهبی به آنان حس آرامش می‌داد.

(ب) تفاوت‌ها

سیاست توسعه ناهمگون^۷

در جهان غرب، در عصر مدرن، توسعه یافتگی در ابعاد مختلف آن صورت گرفت، بنابراین توسعه در جهان غرب، متوازن و همگون بود یعنی توسعه در جهان غرب در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی رخ داد.

بنابراین می‌توان گفت جنبش‌های «نوین دینی» در برخی کشورها نظیر آمریکا و بریتانیا و ... یک قدامت سراسری علیه حاکمیت سیاسی نیست، زیرا زمانی که در یک کشور توسعه سیاسی به معنی حقیقی آن رخ دهد، جنبش‌های اجتماعی حق انتقاد از جریان اصلی حاکم را دارند از این رو در چنین کشورهایی انقلاب صورت نمی‌گیرد. مثلاً در جنبش‌های «نوین دینی» که در آمریکا و یا برخی کشورهای اروپایی صورت گرفت، افراد برای بدست آوردن آرامش درونی به گروه‌های مذهبی پیوستند، این جنبش‌ها هرچند مطالباتی از حکومت داشتند، اما به دنبال تغییر نظام سیاسی نبودند.

اما جنبش «احیای اسلامی» در ایران، قیامی سراسری علیه نظام سیاسی حاکم در آن زمان (عصر پهلوی) بود، و منجر به شکل‌گیری انقلاب اسلامی شد. دلیل این امر هم از نظر برخی متخصصان این است که نوسازی در ایران به طور کامل و صحیح آن محقق نشد. یعنی هر چند در کشور ایران در

7. Uneven development

روزگار حکومت پهلوی اقداماتی در جهت توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی صورت گرفت، اما توسعه سیاسی به مفهوم حقیقی آن محقق نشد. آبراهامیان این اتفاق را تحت عنوان «سیاست توسعه ناهمگون» مطرح می‌سازد. از نظر آبراهامیان هرچند شاه حوزه اجتماعی و اقتصادی را نوسازی کرد، اما نتوانست در حوزه سیاسی نوسازی نماید، و این امر موجب شد راه‌های ارتباطی میان نظام سیاسی و مردم بسته شود. در گذشته روحانیون پیوند دهنده نهاد سیاسی و با نیروهای اجتماعی مردم بودند، شاه این ارتباط را ویران ساخت. بنابراین انقلاب نه به دلیل توسعه بیش از حد و نه به دلیل توسعه نیافتگی، بلکه به سبب «سیاست توسعه ناهمگون» روی داد. (آبراهامیان، ۱۳۹۹: ۵۲۵)

نگرش خاص رهبران جنبش «احیای اسلامی» به توسعه

علاوه بر این، نوع خاص نگرش برخی متفکران مذهبی و رهبران جنبش «احیای اسلامی» نیز نشان دهنده تفاوت این جنبش، با سایر جنبش‌های «نوبین دینی» در جهان است. در اینجا می‌توان به دو تفاوت اشاره کرد:

یکم: برخی از متفکران مذهبی و روحانی، نگاه مثبت به توسعه به مفهوم غربی آن نداشتند. و بر این باور بودند که پیشرفت کشور ایران باید بر اساس ارزش‌های فرهنگی خود مردم کشور ایران باشد، و از نظر آنان این ارزش‌های فرهنگی همان آموزه‌های دین اسلام است که سال‌ها و قرن‌ها بر «هویت فرهنگی» ایرانیان تأثیر گذار بوده است. مثلاً علی شریعتی زمانی که اقدامات پهلوی را در جهت غیر دینی ساختن جامعه دید، برای غلبه بر «چالش هویتی» بوجود آمده در کشور، موضوع «بازگشت به خویشتن» را مطرح کرد... از نظر وی «خویشتن» و «هویت» ایرانیان تحت آموزه‌ها و فرهنگ دین اسلام است، و از مردم می‌خواست در برابر اقدامات پهلوی، به «خویشتن/هویت» خود بازگردند (یعنی به آموزه‌ها و فرهنگ اسلامی بازگردند). و نهضت اسلامی برپا سازند. شریعتی در ابتدا «بازگشت به خویشتن» را به عنوان یک مسئله طرح می‌کند. از نظر وی بازگشت به خویشتن، دغدغه تعداد زیادی از روشنفکران در کشورهای مختلف است. «مسئله اساسی که میان روشنفکران کنونی مطرح است، میان روشنفکران آفریقا، آمریکا، لاتین، آسیا و به تازگی در ایران هم مطرح است، آن مسئله، مسئله «بازگشت به خویشتن» است. (شریعتی، ۱۳۹۵: ۱۸)

علاوه بر این دین، دغدغه روحانیون نیز است، هرچند روحانیون در تفسیر دین با شریعتی مخالف بودند، اما آنان نیز نگاه خوشبینانه و مثبت به توسعه ایران با الگوها و فرهنگ غرب نداشتند، و به جای آن، نظرشان این بود که ایرانیان اگر از آموزه‌های دین اسلام پیروی کنند، می‌توانند به پیشرفت برسند. روحانیون حامی جنبش «احیای اسلامی» با تأکید بر مفهوم «عدالت در اسلام» و نسبت آن با «سیاست»، راه حل برون رفت از این مشکل (بحران هویتی بوجود آمده برای اکثر ایرانیان) را تغییر نظام سیاسی و ایجاد یک نظام سیاسی دیگر می‌دانستند که بر پایه احکام اسلامی و عدالت باشد، و از مردم ایران می‌خواستند تا با آنها همراه شوند. مثلاً متفکرانی مانند آیت الله مطهری، آیت الله بهشتی،

در آثار و سخنرانی هایشان از اهمیت موضوع «عدالت در اسلام» دفاع می‌کردند. و تحقق عدالت و پیشرفت در کشور را بازگشت به مبانی فرهنگی دین اسلام می‌دانستند. به عنوان مثال آیت الله مطهری در یکی از آثارش مقایسه ای بین نسبت «عدالت و سیاست» در مکاتب مختلف اندیشه سیاسی انجام داد. وی نشان داد، موضوع عدالت در اسلام نسبت به عدالت در مکتب کمونیسم و عدالت از نظر مکتب لیبرالیسم دارای الگوی کامل تر، و کارآمدتر است.^۸ همچنین آیت الله بهشتی نیز هم در سخنرانیهایش و هم در آثارش به اهمیت مسئله عدالت در اسلام اشاره می‌کرد.^۹

دوم: این دسته از متفکران مذهبی و روحانی، برپایی نهضت اسلامی را مسئولیتی اجتماعی می‌دانستند، و از همه اقشار و افراد جامعه دعوت می‌کردند تا به این نهضت بپیوندند. به عنوان مثال علی شریعتی در این باره می‌گوید «قبلا هم باید توضیح بدهم که اگر شنیده‌اید من به مذهب تکیه می‌کنم تاکید من به یک اسلام رفورم شده و تجدید نظر شده آگاهانه و مبتنی بر یک «نهضت رنسانس اسلامی» است. ... تکیه ام به عنوان یک ایمان و مسئولیت اجتماعی است، ولی آن روشنفکر (که اعتقاد مذهبی ندارد) می‌تواند در این مسئولیت اجتماعی با من شریک باشد.» (شریعتی، ۱۳۹۵: ۲۰) برخی متفکران روحانی نیز بر این باور بودند که مقابله علیه افراد و نظام‌های سکولار یک وظیفه دینی است، و نباید در برابر افراد و نظام‌هایی که مخالف دین هستند، سکوت کرد. بنابراین آنان زمانی که اقدامات حکومت پهلوی را در جهت عرفی شدن جامعه ایران دیدند، قیام علیه این حکومت را یک وظیفه دینی دانستند، و از مردم ایران نیز می‌خواستند در برابر این گونه اقدامات سکوت نکنند. آنان راه حل را برپایی یک «نهضت اسلامی» و تغییر نظام سیاسی حاکم می‌دانستند. به عنوان مثال آیت الله خمینی، در آثار و سخنرانیهایش هشدار می‌داد دین در معرض خطر است، و از علمای دینی و مردم می‌خواست که نسبت به این موضوع بی تفاوت نباشند. (خمینی، ۱۳۴۲: ۲۲۷)

سرانجام به دلیل اینکه اقدامات حکومت پهلوی برای توسعه ایران با پدیده عرفی شدن (به حاشیه رفتن دین) همراه بود، اکثر مردم ایران دچار «چالش هویتی» شدند، و برای غلبه بر این حس به متفکران مذهبی و روحانیون پیوستند. در میان روحانیون برخی از آنان راهکار مناسب را تغییر نظام

^۸ آیت الله مطهری در یکی از آثارش می‌نویسد: «اسلام هم توجه به «عدالت فردی» دارد و هم به «عدالت اجتماعی» کار به عنوان وظیفه اجتماعی-انسانی به همراه ایجاد امکانات مساوی برای همگان زیربنای اصلی در جهت سالم سازی تلاش‌های جامعه بوده و در ارتباط بین مصالح فرد و اجتماع، آن اصلی را که باید مد نظر داشت تا قوانین فرعی از آن استنباط شود این است که مجموع دارائی‌های اجتماع متعلق به افراد بوده و مصلحت خاص افراد تنها با مراعات مصلحت عمومی اجتماعی قابل احترام می‌باشد؛ لذا در صورت تعارض بین مصالح فرد و اجتماع بدون هیچ گونه تردیدی مصالح جمع مقدم بر مصالح جمع می‌گردد.» (مطهری: ۱۴۰۳ ق، ص ۱۶۱-۱۶۲)

^۹ آیت الله بهشتی نیز سخن از برپایی یک جنبش اسلامی بر اساس عدالت می‌کند و در تلاش است تا نشان دهد برپایی یک نهضت اسلامی با محوریت عدالت می‌تواند برای حل مشکلات کشور و پیشرفت کشور مفید و موثر و راه گشا باشد. در دهه ۱۳۲۰ و فعالیت وسیع حزب توده «آیت الله بهشتی به دنبال وظیفه ای که در قبال دین و کشورش احساس میکرد، با سخنرانی در اصفهان از اسلام، اندیشه عدالت جویانه دفاع می‌کرد.» (منوچهری، عباس: ۱۴۰۰ ص ۴۱۲)

سیاسی می‌دانستند و مردم را به برپایی نهضت اسلامی مبتنی بر دین دعوت کردند. و در سال ۱۳۵۷ نهضت «احیای اسلامی»، منجر به انقلابی با محوریت دین اسلام شد.

نتایج

هدف اصلی این پژوهش تبیین «هویتی» جنبش «احیای اسلامی» در ایران و مقایسه آن با سایر جنبش‌های «نوین دینی» در جهان است. به منظور این هدف در این پژوهش دو گونه تحلیل مد نظر قرار گرفت، این دو تحلیل در مورد دلایل شکل‌گیری جنبش «احیای اسلامی» در ایران انجام شده است.

در ابتدا دیدگاه‌گیدنز مورد توصیف و ارزیابی قرار گرفته شد. گیدنز به منظور تبیین، جنبش‌های «نوین دینی» در جهان، رویکرد: «سیاست هویت» را به کار برده است پس از آن، جنبش «احیای اسلامی» در ایران را نیز به همین شیوه (از منظر هویتی) تبیین کرده است. وی شکل‌گیری جنبش «احیای اسلامی» را به این دلیل می‌داند که سنت، فرهنگ و «هویت» ایرانیان تحت تأثیر دین اسلام بوده است. سپس برای مطالعه ریشه‌ای تر شکل‌گیری این جنبش نیاز بود بستر فرهنگی، اجتماعی و سیاسی دوران پهلوی نیز مورد تحلیل و بررسی قرار گیرد.

این مقاله، در تلاش بود به روش تاریخی تطبیقی (مقایسه‌ای) و با در نظر گرفتن تحلیل‌های انجام شده در مورد جنبش «احیای اسلامی»، تفاوت‌ها و شباهت‌های شکل‌گیری جنبش «احیای اسلامی» را با جنبش‌های «نوین دینی» در جهان را نشان دهد.

با توجه به این که گیدنز به طور کلی سه عامل را در جنبش‌های نوین دینی موثر می‌داند یعنی ۱- فرآیند گسترش آزادی‌ها و دنیوی شدن در جامعه ۲- تغییرات اجتماعی پرشتاب ۳- احساس بیگانگی از جریان اصلی حاکم. شباهت‌ها نشان می‌دهد برنامه ریزی‌های حکومت پهلوی نیز برای توسعه ایران با پدیده عرفی شدن همراه بوده است. علاوه بر این حکومت پهلوی (به خصوص رضاشاه) با سرعت زیادی اقدام به نوسازی ایران می‌کند، و به دلیل اینکه سنت، «هویت» و فرهنگ ایرانیان تحت تأثیر آموزه‌های دین اسلام بوده است، تغییرات اجتماعی پرشتاب باعث فروپاشی هنجارهای سنتی در ایران شد، و اکثر ایرانیان دچار «چالش هویتی» شدند، و برای غلبه بر آن، به روشنفکران مذهبی و روحانیون پناه بردند. گروهی از روحانیون که حامی برپایی «نهضت احیای اسلامی» بودند مردم را تشویق می‌کردند علیه نظام سیاسی حاکم قیام کنند، و این جنبش در ایران شکل گرفت.

از طرف دیگر، باید به تفاوت جنبش «احیای اسلامی» با سایر جنبش‌های «نوین دینی» نیز توجه داشت. می‌توان گفت هر چند شکل‌گیری جنبش‌های «نوین دینی» در جهان اقدامی علیه نظام سیاسی حاکم است، و مطالباتی از حکومت دارد، اما هدفش تغییر نظام سیاسی نیست. اما جنبش «احیای اسلامی» در ایران خواسته اش تغییر نظام سیاسی حاکم بود. و دلیل آن را می‌توان عدم توازن در برنامه ریزی حکومت پهلوی برای توسعه ایران دانست. آبراهامیان از آن به عنوان «سیاست

توسعه ناهمگون» یاد می‌کند، هرچند در زمان حکومت پهلوی نوسازی اجتماعی و اقتصادی صورت گرفت. اما در حوزه سیاست نوسازی/توسعه صورت نگرفت. شاه با ابزار زور، سلطه، و قدرت، تلاش برای نوسازی ایران داشت. بنابراین عدم آزادی‌های سیاسی در زمان پهلوی موجب شد تعداد زیادی از ایرانیان با روحانیون همراه شوند، روحانیون حامی جنبش «احیای اسلامی» به فکر قیام علیه حاکمیت سیاسی باشند. عامل دیگر نیز نگاه خاص روشنفکران مذهبی و روحانیون به توسعه بود. آنان نگاه خوشبینانه به برنامه ریزی‌های توسعه با شیوه غربی نداشتند. و بر این باور بودند که باید برای پیشرفت کشور شرایط بومی ایران را در نظر گرفت. یعنی مجموعه‌ای از دانش‌ها، باورها، آداب و رسوم اجتماعی و در کل شرایط و ارزش‌های فرهنگی ایرانیان مد نظر قرار گیرد. آنان این ارزش‌های فرهنگی را بیشتر بازگشت به آموزه‌های دین اسلام می‌دانستند. و بر این باور بودند که تغییر حاکمیت و انقلابی با محوریت اسلام موجب برقراری عدالت و پیشرفت در جامعه ایران می‌شود، سرانجام روحانیون توانستند عده کثیری از ایرانیان را با خود همراه سازند و در سال ۱۳۵۷ (ه. ش) انقلابی با محوریت دین اسلام به پیروزی رسید.

در نتیجه، می‌توان گفت هرچند حامیان جنبش «احیای اسلامی» توصیه می‌کردند که «خویش‌تن» و «هویت» ایرانیان تحت تاثیر آموزه‌های دین است اما آنان تاکیدشان فقط روی دین اسلام بود، آنان اشاره‌ای به ایران قبل از اسلام و تاثیر آیین زرتشت بر «هویت» و فرهنگ ایرانیان نکردند، و پرسش اینجاست که اگر بازگشت به خویش‌تن موضوعی مهم است، چرا بخشی از فرهنگ ایرانیان که تحت تاثیر آیین زرتشت بوده است مورد غفلت قرار گرفته است؟ با توجه به اینکه کشور ایران کشوری با تمدن و فرهنگ چند هزارساله است، نیازمند پژوهش بیشتر در این زمینه هستیم.

منابع

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۹)، تاریخ ایران مدرن، ترجمه فتاحی، چاپ بیست و یکم، تهران: نشرنی
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۹)، ایران بین دو انقلاب، ترجمه گل محمدی، فتاحی، احمد، محمدابراهیم، تهران: نشرنی
- اینگلهارت، رونالد / کریستینولزل (۱۳۹۹)، نوسازی، تغییر فرهنگی، دموکراسی، ترجمه احمدی، یعقوب، تهران: انتشارات کویر
- ازکیا، غفاری، مصطفی، غلامرضا (۱۳۹۴) جامعه‌شناسی توسعه، چاپ دوازدهم، شرکت انتشارات کیهان
- افروغ، عماد (۱۳۹۹)، هویت ایرانی در گذرتاریخ: نقد و ارزیابی کتاب هویت ایرانی، تهران: نشر علم
- اشرف، احمد (۱۳۹۷)، هویت ایرانی، از دوران باستان تا پهلوی، تهران: نشرنی
- ببی، ارل، (۱۳۹۲)، روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی، ترجمه فاضل، رضا، جلد دوم، چاپ نهم، نشر، سمت
- بشریه، حسین (۱۳۹۵)، جامعه‌شناسی سیاسی، نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی، چاپ بیست و پنجم، تهران، نشر نی
- فوران، جان (۱۴۰۲)، تاریخ تحولات اجتماعی ایران (مقاومت شکننده)، ترجمه تدین، احمد (چاپ بیست و دوم)، انتشارات رسا
- جلائی پور، حمیدرضا (۱۳۹۹)، جامعه‌شناسی سیاسی ایران، تلاش‌های چهل ساله ملت و دولت، موسسه انتشارات دانشگاه تهران
- جینکینز، ریچارد (۱۳۹۴)، هویت اجتماعی، تهران، پردیس دانش
- خمینی، روح الله (۱۳۸۷)، صحیفه امام، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
- خمینی، روح الله (۱۳۹۰)، ولایت فقیه، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی
- سن، آمارتیا کومار (۱۳۹۹) توسعه یعنی آزادی، ترجمه نوری نائینی، محمد سعید، چاپ دهم، تهران، نشرنی
- شریعتی، علی، (۱۳۹۵) بازگشت: «بازگشت به خویشتن»، مشهد، انتشارات سپیده باوران (نسخه الکترونیکی)

شریعتی، علی، (۱۳۹۸)، بازشناسی هویت ایرانی-اسلامی: مجموعه آثار، مشهد، انتشارات سپیده باوران (نسخه الکترونیکی)

عنبری، موسی (۱۳۹۵)، جامعه‌شناسی توسعه: از اقتصاد تا فرهنگ، چاپ سوم، تهران، نشر سمت

کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۹۸)، تضاد دولت ملت، نظریه تاریخ و سیاست در ایران، تهران، نشرنی

گیدنز، آنتونی، (۱۳۹۲)، جامعه‌شناسی، ترجمه حسین چاوشیان، چاپ هشتم، تهران، نشرنی

گیدنز، آنتونی، (۱۳۹۸)، تجدد و تشخیص، جامعه و هویت شخصی در عصر جدید، چاپ یازدهم، تهران، نشرنی

گیدنز، آنتونی (۱۳۹۷)، ساخت جامعه، ترجمه احمدی، اکبر، تهران، نشر علم

گیدنز، آنتونی (۱۳۹۹)، قواعد جدید روش جامعه‌شناسی، مترجم عباس محمدی الاصل، تهران نشر افکار

مطهری، مرتضی، (۱۳۷۱)، پیرامون انقلاب اسلامی، چاپ هفتم، تهران، نشر صدرا

مطهری، مرتضی (۱۳۷۱)، نهضت‌های اسلامی در صد ساله اخیر، چاپ شانزدهم، نشر صدرا

مطهری، مرتضی، (۱۳۷۶)، عدل الهی، چاپ یازدهم، نشر صدرا

منوچهری، عباس و همکاران (۱۴۰۲)، تاریخ فکری ایران معاصر، تهران، نشر روزنه

نش، کیت (۱۳۹۵)، جامعه‌شناسی سیاسی معاصر: جهانی شدن، سیاست قدرت، ترجمه: دالفروز، محمدنقی، چاپ چهاردهم، تهران، نشر کویر

Refrence

Giddens,A, (1996) The Consequence of Modernity,uk, polity press

Mc Clurey, K. (1992) On the Subject of Rights: Pluralism, Plurality, and Political Identity, «in C. Mouffe (ed) , Dimensions of Radical Democracy verso: London

Melucci,A. (1989) , Nomads of The present: Social movements and Individual Needs in contemporary Society, ed. J. keane& P. Mier. Hutchinson Radius: London

Weber, max (1963) , The sociology of Religion (Boston, mas: Boston)

Wilson, Bryan (1982) , Religion in sociological Perspective (Oxford: Oxford university press)

Abrahamian, E, (2008) , History of Modern IRAN,Tehran,Ney, Publications. (in Persian)

Abrahamian, E, (1399/2000) , Iran between tow revolutions,Tehran. Naey, Publications. (in Persian)

Afroogh, E, (1399/2000) , Iranian identity throughout history,Tehran,Elm, Publications. (in Persian)

Anbari, M, (1395/2016) , Sociology of Development from Economic to Culture,Tehran,Samt Publications. (in Persian)

Ashraf, A, (1397/2018, Iranian identity, from ancient times to the Pahlavi era,Tehran,Ney,Publication. (in Persian)

Azkia. Ghaffari, M,Gh, (1394/2015) , Sociology of Development,Tehran,Keyhan, Publications. (in Persian)

Babbie, E, (2007) , The Peractice of social Research,Tehran,Samt, Publications. (in Persian)

Bashiriyeh, H, (1395/2016) , Political sociology, The role of social forces in political life,Tehran,Ney, Publications. (in Persian)

foran, J, (1993) , Social Transformation in Iran from 1500 to the Revolution (Westvie Press) ,Tehran, Resa Publications. (in Persian)

Giddens, A, (2001) ,Sociology,Tehran,Ney, Publications. (in Persian)

Giddens, A, Modernity and Self Identity: Self and Society in The Late Modern age, (1398/2019) ,Tehran, Ney. (in Persian)

Giddens, A, (1938) The constitution of society, Tehran,Nay, Publications. (in Persian)

Inglehart, R, (1399/2020) modernization, cultural, change and democracy, Tehran, Kavir, Publications. (in Persian)

Jalaeipour, H,R, (1399) , Political sociology of Iran, forty years of efforts of the naiton and The state,Tehran,Univercity of Tehran,publitions. (in Persian)

Jenkins, R (1952) , social Identity,Tehran,Pardis Danesh, publitions. (in Persian)

Khomeini, , R, Imam's Sahifa, (1378/1999) ,Imam Khomeini, publitions. (in Persian)

Khomeini, R, (1390,2011) , Velayat, al-Faghih, Imam Khomeini, publitions. (in Persian)

Motahari, M, (1371/1992) , About The Islamic R, Tehran, Sadra publitions. (in Persian)

Motahari, M, (1371/1992) , Islamic movement in the last hundred years,Tehran, Sadra, publitions. (in Persian)

Motahari, M, (1376, 1997) Divine Justis ,Tehran, Sadra, publitions. (in Persian)

Manoucheri, A (1400/2021) , Intellectual History of Contemporary Iran,Rozaneh. (in Persian) ,

Nash, k, Contemporary political sociology: globalization, politics and power, Rozaneh, publitions. (in Persian)

Sen, A (1399/2000) Development as Freedom,Tehran, Ney, publitions. (in Persian)

Shariati, A, (1395/ 1398) , reternig to one's roots,Mashhad, Sepideh Bavaran,publitions. (in Persian)

Shariati,A , (1398/201900) , Recognition of Iranian-Islamic identity, Sepideh Bavaran,publitions. (in Persian)

